

Βιβλιοκρισία

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr

G. Germanà και A. Giudice (a.c.d.). 2019. *La figura di Athena dall'età antica al tardoantico*. Studia Iconographica et Archaeologica 1. Acireale / Roma: Bonanno Editore. ISBN: 978-88-6318-227-9, σσ. 188.

Υπό την επιμέλεια του Giancarlo Germanà και του Alberto Giudice, ο αφιερωμένος στη μελέτη της εικονογραφίας της Αθηνάς από την Αρχαιότητα έως τον 4ο/5ο αιώνα μ.Χ. συλλεκτικός τόμος που συγκεντρώνει επτά άρθρα νέων μελετητών, δημοσιεύεται στη νέα σειρά *Studia Iconographica et Archaeologica* [Εικονογραφικά και Αρχαιολογικά Μελέται] από τον Σικελό εκδότη Giuseppe Bonanno.

Μετά την σύντομη εισαγωγή από τους επιμελητές (7–8), η σειρά των επιστημονικών συνεισφορών, που μας επιτρέπουν να αναλύσουμε την εξέλιξη της εικονογραφίας της ελληνικής θεάς, ξεκινά με τον Girolamo Sofia, ο οποίος εστιάζει την προσοχή του στην λατρεία της Αθηνάς ως πολιούχου θεότητας στη Σικελία. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που διεξήχθησαν υπό την διεύθυνση του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Giuseppe Voza (Voza 1999), στην λεγόμενη «Αγορά των Θεών» στην Ορτυγία Συρακουσών (Scirpo 2022), ήλθαν στο φως τα ερείπια ενός αρχαϊκού ναΐσκου ακριβώς απέναντι από τον περίπτερο δωρικού ρυθμού ναό που αφιέρωσε ο τύραννος Γέλων στην Αθηνά, μετά τη νίκη επί των Καρχηδονίων στην πεδιάδα της Ιμέρας (480 π.Χ.). Ο συγγραφέας υιοθετεί την ταύτισή του με ένα *Αφροδίσιον* (όπως πρότεινε ο Torelli 2011), παρά την ευρέως αποδεχόμενη απόδοση του ναΐσκου στην Αρτέμιδα (Voza 2013). Ανάμεσα στις υπο-αποικίες των Συρακουσών, ο Sofia δεν παραλείπει να αναφέρει το ιερό της θεάς στην αγορά της Καμαρίνας.

Στην περίπτωση της ακρόπολης της Ιμέρας, ωστόσο, το κύριο ιερό συγκρότημα, που αποτελείται από τους ναούς Α και Β και αποδίδεται γενικά στην Αθηνά, θεωρείται, κατ' αναλογία με το αρχαϊκό ιερό της Νάξου, αφιερωμένο στην ένοπλη Αφροδίτη (Pirenne-Delforge 1994· Rizzo 2012), ενώ παραμένει δεδομένη η απόδοση στη γλαυκώπιδα θεά του δωρικού ρυθμού του λεγόμενου «Ναού της Νίκης», που ανεγέρθη από τον Γέλωνα στο πεδίο της μάχης. Πρόσφατα όμως, προτάθηκε η αφιέρωσή του στον Ηρακλή (Consoli 2008). Χάρη στη μαρτυρία μιάς περίφημης επιγραφής που ευρέθη κοντά στο Ναό G (Απολλώνειον ή Ολυμπίειον), και στη σχολαστική περιγραφή της ακρόπολης των Νισαίων Μεγάρων που μας παρέδωσε ο Πausanias (I, 42, 4–6), είναι εφικτό να αποδοθούν με μεγάλη πιθανότητα οι πολλοί ναοί, που η οικοδομική δραστηριότητα των Σελινουντιών είχε κτίσει με γοργό ρυθμό στην ακρόπολη και στους γύρω λόφους της Μεγαρικής υπο-αποικίας. Στο βόρειο τέμενος λοιπόν, οι περίπτεροι δωρικού ρυθμού ναοί C και D θα ήταν αφιερωμένοι στον Απόλλωνα και την Αθηνά αντίστοιχα, ενώ ο Ναός R, ο λεγόμενος Μέγαρων, στη Θεσμοφόρο Δήμητρα (Marconi 2020). Στο νότιο τέμενος, οι εξίσου περίπτεροι δωρικού ρυθμού ναοί A και D φιλοξενούσαν τη λατρεία του Ποσειδώνος και των Διοσκούρων. Προχωρώντας εν τέλει, στις Ρόδιο-Κρητικές αποικίες (Scirpo 2024), ο συγγραφέας αποδέχεται την κοινή απόδοση στη λατρεία της «Λινδίας» Αθηνάς των τριών δωρικού ρυθμού περίπτερων ναών (A–C) που εκτίσθησαν πάνω από την ακρόπολη της Γέλας, ενώ στην υπο-αποικία της, στον Ακράγαντα, ο νυν ενσωματωμένος στην εκκλησία της «Παναγίας των Ελλήνων» [Santa Maria dei Greci] Ναός E, που σώζεται πάνω στο λόφο του Girgenti, ταυτίζεται με το *Αθήναιον* που ανέγειρε ο Θήρων,

βάσει της ομοιότητας του μεγέθους με τους άλλους ναούς που έκτισαν οι τύραννοι μετά τη νίκη της Ιμέρας (Barresi 2023). Πρόσφατες ανασκαφές που διεξήχθησαν στο τέμενος του Ναού D ωστόσο, αποκάλυψαν σαφή ίχνη λατρείας αφιερωμένης στην Αθηνά, που χρονολογούνται ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. (Adornato 2022) (9–28). Μέσω καταλλήλων εικονογραφικών συγκρίσεων, ο Pietro Piazza υποθέτει ότι η εικονογραφία του αγάλματος που φυλασσόταν μέσα στο *Αθήναιον* στο νησί της Ορτυγίας Συρακουσών αποδεικνύει πολεμικό χαρακτήρα, λόγω της συγκυρίας χάρη στην οποία ο ναός αφιερώθηκε από τον Γέλωνα. Πράγματι, οι τέσσερις ναοί που ανεγέρθησαν στη Σικελία εκείνη την περίοδο αποδίδονται όλοι στη θεά (μοναδική εξαίρεση αποτελεί η αναφερόμενη πρόταση της Consoli για τον ναό της Ιμέρας), και ειδικά στα ιερά που οφείλονται στους Δεινομενίδες στη Γέλα και στις Συρακούσες, ήταν πιθανώς αφιερωμένοι στην Αθηνά Λινδία, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (*Βίος Μαρκέλλου*, 30) (29–47). Στην εικονογραφική του ανάλυση, ο Stefano Agnello υπογραμμίζει τα χαρακτηριστικά της λατρείας της Αθηνάς στις ελληνικές αποικίες που ιδρύθηκαν κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Από τη Μινωική-Μυκηναϊκή καταγωγή της Θεάς έως την θεοποίησή της στο Ομηρικό έπος, η αγαπημένη κόρη του Διός διατήρησε στο πέρασμα των αιώνων έναν πολυ-λειτουργικό χαρακτήρα, όχι μόνο στο ελληνικό περιβάλλον, αλλά και στη δύσκολη σχέση με τους βαρβαρικούς πληθυσμούς που ζούσαν κοντά στις αποικίες (49–80). Στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών εκτίθεται ένας ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας, προϊόν εργαστηρίου της Καμπανίας, όπου απεικονίζεται η δολοφονία του Δόλωνος. Από αυτό το γνωστό επεισόδιο της *Ιλιάδος* (Κ 314–348) εμπνεύστηκε επίσης ο ανώνυμος συγγραφέας μιάς ψευδο-ευριπίδειας τραγωδίας (*Ρήσος*). Ο Giancarlo Germanà Bozza [Ακαδημία Καλών Τεχνών του Palermo] εστιάζει την προσοχή του στον λόγο, για τον οποίο η Αθηνά αναπαριστάται σε κάποιες σχετιζόμενες με τον Τρώα ήρωα αγγειογραφίες, είτε Αττικής (5ου αι. π.Χ.), είτε Ιταλιωτικής κεραμικής (4ου αι. π.Χ.) (81–100). Η Giovanna Martino Piccolino [Pontificium Institutum Altioris Latinitatis] παρουσιάζει την ανάλυση μιάς παριανής μαρμάρινης κεφαλής, που αντιπροσωπεύει την Λημνία Αθηνά, που ήλθε στο φως το 1993, κατά τη διάρκεια ανασκαφών που διεξήγαγε η Εφορεία Αρχαιοτήτων της Νεάπολης, στην περιοχή «Terra» του Pozzuoli, στο εσωτερικό μιάς κρυπτο-στοάς, στα ανατολικά του λεγόμενου «Ναού του Αυγούστου». Η νυν φυλασσόμενη στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Φλεγραιών Πεδίων στις Βαίαις κεφαλή είναι έργο τοπικού εργαστηρίου, που ερμήνευσε εκ νέου τη Φειδιακή εικονογραφία της Θεάς, προσαρμόζοντάς την πιθανώς στην προπαγάνδα του Αυγούστου (101–109). Εξετάζοντας την γυναικεία μορφή, η οποία απεικονίζεται πάνω από τη λύκαινα που θηλάζει τα δίδυμα (Ρωμύλο και Ρέμο), στα θωρακισμένα αγάλματα του αυτοκράτορος Αδριανού, τα οποία ευρέθησαν σε διάφορα αντίγραφα σε πολλές περιοχές της Αυτοκρατορίας, ο Alberto Giudice [Université de Strasbourg – Université d'Haute Alsace] θεωρεί πως αυτή η εικονογραφία επινοήθηκε μεταξύ 121 και 123/4 μ.Χ., και ότι η γυναικεία μορφή πρέπει να ταυτιστεί με την Παρθένο Αθηνά του Φειδία και όχι με το Παλλάδιον, δεδομένης της συμπαρουσίας της γλαυκής και του φιδιού. Με την εικονογραφία αυτή ο Αδριανός στόχευε στην εξύμνηση της πολιτικής προσπάθειάς του για την εκ νέου ίδρυση της Αυτοκρατορίας, βασιζόμενος στα δύο θεμελιώδη συστατικά της, το ελληνικό και το ρωμαϊκό, που συμβολίζονται αντίστοιχα από την Αθηνά και τη Λύκαινα (111–135). Η Agnese Pergola [Ρωμαϊκό Εθνικό Μουσείο] εξετάζει ορισμένες εικονιστικές σκηνές ειδωλολατρικής προελεύσεως που υπάρχουν σε έργα χριστιανικής φύσεως, υπογραμμίζοντας το γεγονός πως η μορφή της *Μίνερνα* [Αθηνά] συνεχίζει να χρησιμοποιηθεί στην τέχνη που παράγει αντικείμενα πολυτελείας κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ. Στο μουσικό αγώνα μεταξύ του Απόλλωνος και του Μαρσούα π.χ., η θεά απεικονίζεται συχνά χωρίς όπλα ενώ παίζει τον αυλό (τον οποίο επινόησε αλλά στη συνέχεια αποκήρυξε). Στην αναπαράσταση της κρίσης του Πάριδος ή σε άλλες μυθολογικές σκηνές που εικονογραφούνται στα ευρήματα που ελήφθησαν υπόψη, η ειδωλολατρική μορφή συχνά επανακτά νέα λειτουργία εκ μέρους του καλλιτέχνη (που δεν κατανοεί πλήρως το νόημα του αρχαίου μύθου) για να ευχαριστήσει τις νέες χριστιανικού δόγματος αριστοκρατίες, πρόθυμες να δείξουν τον πολιτισμό και τη δύναμή τους. Τέλος, στο ασημένιο πινάκιο από Castelvint που φυλάγεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Βενετίας, η Αθηνά αναπαριστάται εξαιρετικώς γυμνή, ενώ λούζεται ενώπιον του νεαρού Τειρεσία. Η εικονογραφία της θυμίζει πολύ την Αναδυόμενη Αφροδίτη της Ελληνιστικής εποχής (137–183).

Το μικρό αυτό βιβλίο, ακόμη και αν δεν είναι απαλλαγμένο από τυπογραφικά λάθη και στερείται ξενόγλωσσων περιλήψεων, συνοδεύεται από –έστω και ασπρόμαυρη– φωτογραφική απεικόνιση, και καταφέρνει να φωτίσει ορισμένες σκοτεινές πτυχές της εικονογραφίας της γλαυκώπιδος κόρης του Διός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adornato, G. 2021. «Per un'archeologia del sacro ad Akragas. Scavo e rilievo al tempio D». Στο *Rassegna archeologica del Laboratorio di Storia Archeologia Epigrafia Tradizione dell'antico*, επιμ. Ch. Michelini, 81–9. Supplemento agli Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa – Classe di Lettere e Filosofia, Serie V, 13/2. Pisa: Edizioni della Normale.
- Barresi, P. 2023. «Il tempio greco sotto la chiesa di Santa Maria dei Greci ad Agrigento: considerazioni su progettazione e modulo architettonico». Στο *Alla memoria di Francesco La Torre*, επιμ. S. Bruni και L. Fiorini, 7–11. Mousai 38. Pisa: Edizioni ETS.
- Consoli, V. 2008. «Il cosiddetto Tempio della Vittoria a Himera. Per un'alternativa storico-religiosa». *Workshop di Archeologia Classica* V:43–75.
- Marconi, C. 2020. «The New Investigations of the Institute of Fine Arts - NYU in the Main Urban Sanctuary of Selinunte». Στο *The Akragas Dialogue: New Investigations on Sanctuaries in Sicily*, επιμ. M. De Cesare και E.C. Portale and N. Sojc, 353–70. Βερολίνο: De Gruyter.
- Pirenne-Delforge, V. 1994. *L'Aphrodite grecque: contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*. Kernos Suppl. 4. Αθήνα – Liège: Centre International d'Etude de la Religion Grecque Antique.
- Rizzo, R. 2012. *Culti e miti della Sicilia antica e protocristiana*. Ρώμη – Acireale: Salvatore Sciascia Editore.
- Scirpo, P.D. 2022. «Breve nota sull'Agorà degli Dèi in Ortigia (Siracusa)». Στο *Siracusa Antica: nuove prospettive di ricerche*, επιμ. F. Nicolucci, 199–212. Palermo: Regione Siciliana.
- . 2024. *Η προέλευσις και η εξέλιξις των ροδιοκρητικών λατρειών στην Γέλα και τον Ακράγαντα (8ος – 5ος αι. π.Χ.)*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 141. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Torelli, M. 2011. *Dei e Artigiani: Archeologie delle colonie greche d'Occidente*. Grandi opere. Roma – Bari: GLF – Editori Laterza.
- Voza, G. επιμ. 1999. *Siracusa 1999: Lo scavo archeologico di Piazza Duomo*. Palermo – Siracusa: Arnaldo Lombardi Editore.
- . επιμ. 2013. *Il tempio ionico di Siracusa*. Siracusa: Erre Produzioni.